

Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı gürcü ədəbiyyatşünaslığında

Müşviq Çobanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Texniki Universiteti
E-mail: mborcali@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə M.F.Axundzadə yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatşünasları tərəfində tədqiqi problemləri araşdırılır. Göstərilir ki, M.F.Axundzadə yaradıcılığı təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən deyil, gürcü tədqiqatçıları tərəfindən də tədqiq edilmiş, haqqında məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Bu proses hələ görkəmli yazıçının sağlığında başlamış, sonrakı müddətdə də artan xətlə davam etmişdir. Bu zaman həm M.F.Axundzadə yaradıcılığının miqyası artmış olur, həm də xalqlararası münasibətlərin yeni bir səhifəsi yazılır. Yəni gürcü ədəbiyyatşünaslığı bir çox hallarda bizim ədəbiyyatşünaslığımıza məlum olmayan bir çox faktları da üzə çıxarmış, onun yaradıcılığını müxtəlif yönərdən tədqiq etmişdir. Bu mənada, belə bir fikir də yürütmək olar ki, M.F.Axundzadə yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması tarixi milli ədəbiyyatşünaslıqdakı araşdırmadan qabağa gedir. Ümumiyyətlə, gürcü ədəbiyyatşünaslığında böyük dramaturq, yazıçı, islahatçı, tənqidçi və fikir adamının həyat və yaradıcılığı bütün yönərlə təhlilə cəlb edilir. Burada səslənən fikirlər, irəli sürülən ideyaların hamısı xalqlar dostluğu kontekstində onun yaradıcılığını ortaya çıxarmağa xidmət edir.

Açar sözlər: Axundzadə, əsərləri, Tiflis, ədəbi mühit, ədəbi əlaqələr, gürcü ədəbiyyatşünaslığı, dəyərləndirmə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.02.2025; qəbul edilib – 04.03.2025

Mirza Fatali Akhundzade's creativity in Georgian literary studies

Mushvig Chobanov

Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan Technical University
E-mail: mborcali@gmail.com

Abstract. This article explores the M.F.Akhundzade's literary legacy in Georgian literary studies. It is demonstrated that M.F.Akhundzade's work has not only been studied within the context of Azerbaijani literature but has also attracted the attention of Georgian scholars, who have written substantial articles and monographs on his contributions. This process, which began with early notable writings, has continued over time and expanded significantly in both scope and audience. During this period, new perspectives emerged regarding Akhundzade's creative legacy, and in many cases, his work was evaluated in relation to broader intercultural literary dialogues.

As such, Georgian literary criticism has approached Akhundzade's creativity from various angles, including national literature, dramaturgy, and authorial innovation. These studies have revealed new dimensions of his work and have brought previously unknown facts to light. From this standpoint, it

is possible to argue that Akhundzade's creative legacy has played an important role in the development of literary thought and critical theory within Georgian academic discourse. Overall, the analysis of Akhundzade's life and works within the context of Georgian literary scholarship contributes to advancing ideas of cultural exchange and mutual understanding among nations.

Keywords: Akhundzade, works, evaluation, Tbilisi, literary relations, Georgian literary studies

Article history: received – 24.02.2025; accepted – 04.03.2025

Giriş / Introduction

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan yazıçısı, Azərbaycan dramaturgiyasının və ədəbi tənqidin banisi, böyük mütəfəkkir, ictimai xadim, maarifçi, şair və materialist filosof, bütün dünyada “Müsəlman Molyer” kimi məşhur olan Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) təkcə Tiflis ədəbi mühitinin əsas ictimai-ədəbi fiqurlarından olmamış, həmişəyaşar yaradıcılığı ilə bu mühitdən dünyaya ayaq açmışdır. Özəlliklə də, 66 illik ömrünün 44 ilini Tiflisdə yaşamış, dünyaşöhrətli komediyalarını məhz bu şəhərdə yazmış M.F.Axundzadənin yaradıcılığı zəngin tarixə malik olan Azərbaycan və gürcü xalqlarının ədəbi əlaqələri xəzinəsində mühüm yer tutur [5, s.39]. Elə buna görə də, onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ilə yanaşı, həm də gürcü ədəbiyyatşünaslığının əsas tədqiqat obyektlərindən olmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Axundzadə yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiqi hələ görkəmli ədibin sağlığında başlamış, sonrakı müddətdə də artan xətlə davam etmişdir. Məsələ təkcə M.F.Axundzadə yaradıcılığının araşdırılmasında deyil, həm də bu araşdırmanın əhəmiyyətliyi və xalqlararası yüksək səviyyədə araşdırılmasındadır. Bu zaman həm M.F.Axundzadə yaradıcılığının miqyası artmış olur, həm də xalqlararası münasibətlərin yeni bir səhifəsi yazılır. Yəni, gürcü ədəbiyyatşünaslığı bir çox hallarda bizim ədəbiyyatşünaslığımıza məlum olmayan bir çox faktları da üzə çıxarmış, onun yaradıcılığını müxtəlif yönərdən tədqiq etmişdir. Bu mənada, belə bir fikir də yürütmək olar ki, M.F.Axundzadə yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması tarixi milli ədəbiyyatşünaslıqdakı araşdırmadan qabağa gedir. Dramaturq gürcü və rus müasirləri ilə daim təmasda olmuş, əsərləri haqqında gürcü və rus ədəbi mühitində həmişə yüksək fikirlər söylənmişdir.

Məlumdur ki, M.F.Axundzadənin komediyaları yazıldığı dildə tamaşaya qoyulmazdan çox əvvəl, dramaturqun sağlığında Tiflisdə əvvəlcə rus dilində, daha sonra isə gürcü dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşalar barədə “Kavkaz” qəzeti bəzi məlumatlar da vermişdir. 1852-ci ildə “Xırs quldurbasan” əsəri tamaşaya qoyularkən, “Kavkaz” qəzeti bir neçə dəfə məlumat yaymışdı. Hələ yazıçının sağlığında onun Tiflisdə rus dilində, daha sonra isə gürcü dilində qoyulan tamaşaları haqqında çıxan rəyləri, tənqidi fikirləri onun yaradıcılığı haqqında ilk dəyərləndirmə hesab etmək olar. Bunlar adi xəbər kimi verilsə də, ədəbi mühitin fikrini ifadə edirdi: *“Nəticə gözlənildiyindən də uğurlu oldu. Fransız dahisindən sonra istedadlı tatar (Azərbaycan – M.Ç.) yazıçısı M.F.Axundzadənin əsəri tamaşaçıların mühakiməsinə verildi, hamı onun komediyasından razı qaldı”* [7].

“Kavkaz” qəzetinin sonrakı sayında da tamaşaya hazırlıq işləri ilə bağlı xəbərlər yer alırdı. Yerli mətbuatda çap olunan bu cür xəbərlərdə M.F.Axundzadənin əsərlərinin dəyəri verilirdi. Yaxud, Peterburqda çap olunan “Biblioteka dlya çteniya” jurnalında verilən xəbər onun komediyaları haqqında ilk təhlillərə yol açır: *“Bir neçə həftə bundan əvvəl ev tamaşası üçün təzə və gözəl bir pyes əldə etmək üçün təşəbbüsdə olduğum zaman Qafqaz səfərindən yeni qayıtmış əziz dostlarımdan biri*

məni düşdüyüm çətinlikdən qurtardı; o, mənə “Kavkaz” qəzetinin orada cənab Fətəli Axundzadənin komediyası çap olunmuş üç sayını verdi. Truppa heyəti onu oxuyub heyrət içində qaldı” [2, s.42].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.F.Axundovun “Xırs quldurbasan” komediyası hələ 1884-cü ildə gürcü dilinə tərcümə olunmuş və “İveriya” jurnalının 5-6-cı nömrələrində çap edilmişdir [5, s.42].

M.F.Axundzadənin ölümündən sonra da onun yaradıcılığı haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmışdır.

Qeyd etməliyə ki, gürcü yazıçılarından ilk dəfə Akaki Sereteli M.F.Axundovun əsərlərinə tənqidi yanaşmış və onu “Azərbaycan Molyeri” adlandırmışdır. Həmçinin, A.Sereteli M.F.Axundovun “Vəziri-xani-Lənkəran” komediyasını gürcü dilinə tərcümə etmiş və öz “Krebuli”sində çap etdirmişdir. Həmin əsər 1898-ci il yanvarın 31-də gürcü səhnəsində tamaşaya qoyulmuş və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Məşhur gürcü şairi A.Sereteli M.F.Axundovun yaradıcılığına həsr olunmuş bir məqaləsində onu Azərbaycan xalqının mahir sənətkarı, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi adlandırmış, onun xalq dilində yazdığı komediyalarını, xüsusilə də “Vəziri-xani-Lənkəran”ı yüksək qiymətləndirmişdir.

Akaki Sereteli yazırdı: “Bu pyes Georgi Eristavinin müasiri olan, *ədəbi fəaliyyətə məhz Georgi Eristavi ilə birgə başlamış* mahir yazıçı M.F.Axundovun əsəridir. Axundov *böyük istedad nümayiş etdirərək* öz əsərlərində bizim qonşumuz tatarların (azərbaycanlıların – M.Ç.) həyatını güzgüdə əks olduğu kimi parlaq şəkildə təsvir etmişdir. Onun pyesləri böyük bir istedadın məhsuludur. Bu əsərlərdə süni sözlər və fikirlər yoxdur” [8].

Müəllifin M.F.Axundzadə komediyalarını güzgü effektinə bənzətməsi də yerinə düşür. Çünki sonralar bu komediyaların mahiyyətini ifadə etmək üçün bu bənzətmədən çox istifadə ediləcək. Onun bütün komediyaları Azərbaycan həyatını güzgüdə olduğu kimi əks etdirirdi. Məqalədə M.F.Axundzadənin gürcü dramaturqu G.Eristavi ilə müqayisəsi təsadüfi deyil; hər ikisi xalqlarının tarixində ilk dəfə dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. Bundan başqa, onların yaradıcılığında oxşar cəhətlər də çox idi. Bu oxşar cəhətlər xalq həyatını olduğu kimi əks etdirməkdə daha çox özünü göstərirdi. M.F.Axundzadə yumor və satiranın gücü ilə yalançı kimyagərləri, fırıldaqçıları, bəylərin müflisləşməsinə, adamların kütbeyinliyini təsvir edirdi. G.Eristavinin də əsərlərində xalq həyatı təsvir edilir, oxşar obrazlar yaradılırdı. Bu yaxınlıq həm də eyni ictimai kontekstdə yaşamalarından irəli gəlirdi. “Lənkəran xanının vəziri” komediyası da Tiflis səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsərin səhnə A.Sereteli əsərinin olması barədə məlumat tamaşaya qoyularkən düzəldilmişdi. D.Əliyevanın yazdığına görə: “*Pyesin tamaşaya qoyulması ilə əlaqədar olaraq A.Sereteli “Snobus purtseli” qəzetində məqalə ilə çıxış edərək M.F.Axundovun yaradıcılığına yüksək qiymət verdi*” [1, s.95].

A.Sereteli Azərbaycan xalqını sevmiş, onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına diqqətlə yanaşmışdır. O, hələ tələbə ikən Şərq dilləri fakültəsində oxuduğu zaman Azərbaycan dilini böyük bir maraqla öyrənmişdir. Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundovun əsərlərini gürcü dilinə ilk dəfə tərcümə edən də A.Sereteli olmuşdur. Biz indi də şairin doğma Sxıtvori kəndindəki ev muzeyində M.F.Axundovun komediyalarını görürük.

A.Seretelinin bütün xalqlara olan bu səmimi münasibətinin nəticəsidir ki, 1908-ci ildə onun anadan olmasının 50 illik yubileyi qeyd edilən zaman yüzlərlə azərbaycanlı, o cümlədən M.Əzizbəyov və N.Nərimanov onu təbrik etmişlər.

Mirzə Fətəli Axundzadənin ölümündən sonrakı ikinci həyatı Tiflisdə XX əsrin əvvəllərindən başlayır. 1911-ci ildə anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə gürcü və azərbaycanlılar tərəfindən keçirilən yubiley tədbirləri sübut etdi ki, gürcü və Azərbaycan xalqı bu böyük sənətkarı unutmamışdır. Bu yubiley tədbirlərini M.F.Axundzadənin ikinci həyatının başlanğıcı da hesab etmək olar. Nəzərə alaq ki, bu zaman M.F.Axundzadənin gürcü müasirlərindən İlya Çavçavadze çarizm tərəfindən qətlə yetirilmiş, Georgi Sereteli isə uzun və ağır sürən xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Onun müasirlərindən yalnız Akaki Sereteli və Vaja Pşavela sağ idi. Yubileyin 1911-ci ildə keçirilməsi

isə onun doğum tarixinin hələ tam olaraq müəyyənləşməməsindən irəli gəlirdi. Dövri mətbuatın yazdığına görə, yubiley komissiyasına İran şahzadəsi Əmir Kazım Mirzə rəhbərlik etmişdir. Qafqazın yeni şeyxülislamı Pişnamazzadə 1911-ci il dekabrın 5-də gündüz saat 12-də Şah Abbas məscidində *ruhuna matəm duası oxumuş və qısa çıxış etmiş və onu Qafqaz müsəlmanları içərisində mədəniyyət öncülü adlandırmışdır* [13].

Bu hadisəni rus dilində çıxan “Zakavkazye”, “Kavkaz” qəzetləri ilə yanaşı, gürcü dilində nəşr edilən “Saxalxo qazeti”, “Temi” qəzetləri də işıqlandırmışdı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının banisi Firidun bəy Köçərlinin bu yubileyin keçirilməsinin təşkilatçılarından olması onun əhəmiyyətini bir qədər də artırmışdır. M.F.Axundzadənin yubileyi təkcə bu tədbirlə yekunlaşmamış, bir neçə tədbirlər keçirilmişdir. Ə.Binnətoğlu 1911-ci il dekabrın 12-də Tiflisin zadəgan teatrında keçirilən təntənəli yubiley tədbirini M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar Tiflisdə keçirilən tədbirlərin zirvəsi adlandırmış və bu barədə belə yazmışdır: *“Təntənəli iclası F.Köçərli açdı. A.Qaibov ədibin tərcümeyi-halını oxudu, gürcü dram cəmiyyəti və gürcü dram truppasının nümayəndəsi K.Andronikov, “Saxalxo qazeti”nin redaktoru Q.Axalsixeli, “Temi” qəzetinin redaktoru Q.Diasamidze, Ə.Haqverdiyev və başqaları təbrik nitqi ilə çıxış etdilər, teleqramlar oxundu”* [2, s.131].

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda M.F.Axundzadənin yaradıcılığı yenidən araşdırma obyektinə çevrilib. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti görkəmli dramaturqun arxivinin surətini Gürcüstandan gətirdikdən sonra onun yaradıcılığı yenidən araşdırılmağa başlayıb. Azərbaycanda Əmin Abid, Əliəjdər Səidzadə, Gürcüstanda isə İ.Qrişaşvili M.F.Axundzadənin zəngin yaradıcılığına müraciət ediblər və yeni tədqiqatlar yazıblar.

Görkəmli gürcü şairi və ədəbiyyatşünas alimi, Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1946), Gürcüstan SSR Xalq şairi (1959) İosif Qrişaşvilinin hələ 1932-ci ildə yazdığı “M.F.Axundovun Puşkinin ölümünə Şərq poeması” məqaləsi fakt zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məqalə “Droşa” jurnalında dərc edilmişdir [9]. Tədqiqatçı araşdırma üçün Bestujev-Marlinskinin redaktə etdiyi sətri tərcüməni əsas götürmüşdür. Məqalədə M.F.Axundzadənin komediya yaradıcılığına da toxunulmuş, onun Azərbaycanın ilk dramaturqu olması xüsusi vurğulanmışdır. M.F.Axundzadə komediyalarının ilk nəşrlərindən söhbət açan müəllif bu əsərlərin bədii dəyərini də qiymətləndirməyə çalışmışdır. Məqalədə M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestindən də söhbət açılması tədqiqatçının onun yaradıcılığına bələd olmasından irəli gəlirdi. Bu zaman F.Köçərlinin ilk dəfə “Kavkazskiy vestnik” (1901, №5), daha sonra isə “Na rubeje Vastoka”da (1928, №3-4) dərc edilən məqalələrinə istinad etməsi göstərir ki, tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dramaturq haqqında ona qədər yazılmış tədqiqatlarla da yaxşı tanışdır. Hətta M.F.Axundzadə və M.Ş.Vazehin tanışlığı və Gəncədə dostlaşması barədə də məlumatlı olması aydın görünür. Bu barədə mənbə göstərməsə də *“Mirzə Şəfi Mirzə Fətəliyə ərəb və fars dillərini, farsca yazıb-oxumağı öyrədir, qədim ərəb ədəbiyyatını sevməyi ona təlqin edir”* [9, s.9] qənaətinə gəlib çıxır. Bu qənaət Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı qənaətlərlə yaxınlıq təşkil edir. Bu qənaətlə razılaşmayan Ə.Binnətoğlunun fikrincə: *“Əslində isə Mirzə Fətəli Mirzə Şəfi ilə tanış olarkən ərəb və fars dillərini yaxşı bilirdi, yazıb oxumaq öyrənməyə ehtiyacı yox idi. Görünür, sonralar bunu başa düşən İ.Qrişaşvili məqalənin təkrar çaplarında bu fikri oradan çıxarmışdır”* [2, s.118].

İ.Qrişaşvilinin bu məqaləsində çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızı təmin etməyə daha bir fikir işlənmişdir ki, onun üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir. O da M.F.Axundzadənin vəfatı ilə bağlıdır. İ.Qrişaşvili dramaturqun dəfni ilə əlaqədar hər hansı bir mənbəyə əsaslanmadan yazırdı: *“Cənabə bir neçə gün mərhumun otağında qalmış, heç kəs onu dəfn etmək haqqında düşünməmişdir. Hökumət Axundovun artıq xarab olmağa başlayan nəşini Xarpuxda, müsəlman qəbiristanlığının yaxınlığında dəfn etməyə məcbur olmuşdur. Cənabənin ardınca bir nəfər də olsun müsəlman getməmişdir”* [9, s.9]. Demək lazımdır ki, İ.Qrişaşvilinin bu və buna yaxın fikirləri bir çox gürcü və Azərbaycan yazıçı və ya tədqiqatçıları tərəfindən də təkrarlanmışdır. Lakin faktlar başqa şey deyir.

M.F.Axundzadə hələ xəstə olduğu müddətdə ona ailə üzvlərinin və müasirləri olan bir çox görkəmli adamların tez-tez baş çəkməsi ilə bağlı mənbələr vardır. M.F.Axundzadənin oğlu Rəşid Belçikada təhsil alsada, onun cənazəsini qaldıracaq kifayət qədər qohumları var idi. Doğrudur, mövcud Şeyxülislam Molla Əhməd ölü namazına durmaqdan imtina etmişdir, lakin bu, M.F.Axundzadəni kafir hesab etməsindən deyil, şəxsi münasibətdən irəli gəlmişdir. Onun dəfni ilə bağlı ikinci yanlış fikir ondan ibarətdir ki, guya onu müsəlman məzarlığında deyil, başqa bir yerdə torpağa tapşırırlar. Əslində isə M.F.Axundzadəni vəsiyyətinə uyğun olaraq Tiflis müsəlman qəbiristanlığında, kiçik yaşda vəfat etmiş övladlarının və müəllimi M.Ş.Vazehin yanında dəfn etmişlər. Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev bu məsələyə daha obyektiv yanaşaraq belə bir doğru nəticəyə gəlir: “*Ədalət naminə qeyd edək ki, M.F.Axundovun o zamankı Zaqafqaziya müsəlmanlarının hər iki başçısı – həm Şeyxülislam Molla Əhmədlə, həm də müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbovla şəxsi münasibətləri olmuşdur. Böyük yazıçı onların simasında bir din xadimindən daha çox Şərq tarixinə, ədəbiyyatına və bütövlükdə mədəniyyətinə dərinləndirən bələd olan savadlı şəxsiyyətlər görürdü*” [10, s.158].

İosif Qrişaşvili böyük ədib M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığını sonralar daha dərinləndirən öyrənmiş, 1945-ci ildə “M.F.Axundov və Akaki Sereteli” adlı daha bir məqalə yazmışdır. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni olan faktlar vardır. Tədqiqatçı məqalədə A.Seretelinin M.F.Axundzadənin “Lənkəran xanının vəziri” komediyasına müraciətinin səbəblərini axtarır, eləcə də əsərin gürcü dilinə tərcüməsi üzərində dayanır və səhnə tarixini araşdırır.

İ.Qrişaşvili bu məqaləsində göstərir: “XIX əsrin sonlarında gürcü ictimaiyyəti qardaş və qonşu Azərbaycan xalqının həyatı və ədəbiyyatı ilə, xüsusilə o zaman Azərbaycan “Molyeri” adlandırılan, Qoqol və Ostrovski ilə müqayisə edilən M.F.Axundov kimi görkəmli yazıçı-dramaturqun əsərləri ilə lazımınca tanış deyildi. İndi isə azad gürcü xalqı Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərini tanıya bilir. Bu da A.Sereteli və başqaları kimi qabaqcıl gürcü xadimlərinin səyi nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir... M.F.Axundovun həmin komediyasını (“Vəziri-xani-Lənkəran” – M.Ç.) Akakinin tərcümə etməsi qardaş xalqların yazıçıları ilə böyük gürcü yazıçısının dostluq əlaqəsinin bir nümunəsidir.

1898-ci ildə Akakinin Tiflisdə olmamasından istifadə edən və çoxlu pul yığılmasını nəzərdə tutan Kolabecaşvili elan edir ki, Seretelinin yeni bir əsəri səhnəyə qoyulacaqdır.

Yalnız tamaşa günü, yəni 1898-ci il yanvarın 31-də Sereteli gözləmədiyi halda özünün müəllif elan edildiyini bilir və hiddətlənir... Lakin artıq gec idi. Tamaşadan sonra tamaşaçılar “müəllifi” çağırırdıqda sufluyor bildirir ki, pyesin müəllifi 20 il bundan əvvəl vəfat edən Azərbaycan klassiki M.F.Axundovdur, A.Sereteli isə həmin əsərin tərcüməçisidir... Əsər gürcü tamaşaçıları arasında böyük hörmət və məhəbbət qazanmışdır.

Məqalənin ən əhəmiyyətli cəhəti komediyanı gürcü dilində oynayan aktyorların hansı obrazı ifadə etmələridir. Bu məqalədən öyrənirik ki, Sərab xan – B.Kandelaki, Mirzə Həbib – B.Ketevnov, Ziba xanım – K.Çekezışvili, Şölə xanım – K.Qamkrelidze, Nisə xanım – K.Karqareteli, Pəri xanım – K.Riçeaurov, Hacı Saleh – B.Abaşidze, Teymur ağa – B.Svimonidze, Rza – B.Qvaramadze və başqaları rolları canlandırmışlar. Məqalədə ilk dəfə olaraq gürcü dilində komediyanın məzmununun açılması və geniş təhlil edilməsi də razılıq doğurur.

İosif Qrişaşvili təkcə M.F.Axundzadə haqqında tədqiqatlar aparmamış, həm də haqqında vaxtilə məqalə yazdığı “Puşkinin ölümünə Şərq poemasını” 1932-ci ildə M.F.Axundovun anadan olmasının 120 illik yubileyi münasibətilə rus dilindən (Bestujev-Marlinskinin tərcüməsindən) gürcü dilinə tərcümə etmiş və R.Qvetadzenin redaktor olduğu “Droşa” jurnalının beşinci nömrəsində çap etmişdir. Bu, “Şərq poeması”nın gürcü dilinə ilk tərcüməsi idi.

İ.Qrişaşvili 1933-cü ildə M.F.Axundovun “Şərq poeması”nı ikinci dəfə “Mnatobis” jurnalının sifarişli ilə professor Əziz Şərifdə saxlanılmış olan müəllifin əlyazmasından tərcümə etmiş və 2.500 nüsxə tirajla çap etdirmişdir. Mütərcim kitabda M.F.Axundovun tərcüməyi-halı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermişdir.

Lakin Ə.Binnətoğlunun fikrincə, İ.Qrişaşvili klassik Azərbaycan poeziyasının daxili ahənginə, onun forma və məzmun xüsusiyyətlərinə nə qədər bələd olsa da, tərcümədə “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nın formasını saxlaya bilməmişdir. Gürcü dilini yaxşı bilən mütəxəssis bu fikirdədir ki, *“İ.Qrişaşvili poemanın məzmununun saxlanılmasına nə qədər cəhd göstərmiş olsa da, formanın pozulması onun tərcüməsinin bədii səviyyəsini xeyli aşağı salmışdır”* [2, s.120].

M.F.Axundzadə yaradıcılığını araşdıran gürcü tədqiqatçılarından biri də filologiya elmləri doktoru, professor Konstantin Paqavadır. Həkim ailəsində anadan olan K.Paqava universiteti bitirdikdən sonra İran filologiyası ilə məşğul olmuşdur. Lakin onun tədqiqatlarının bir hissəsi qonşu və dost Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına həsr edilmişdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş məqalə və monoqrafiyaları gürcü şərqşünaslığının ən yaxşı nümunələridir. Onun 1964-cü ildə “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından çap olunmuş “Nizami” [11], 1967-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan-gürcü mədəni əlaqələri”, 1968-ci ildə yenə də “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından çap olunmuş “Mirzə Fətəli Axundov” [12] monoqrafiyaları gürcü ədəbiyyatşünaslığının ən sanballı tədqiqatlarından hesab olunur.

Konstantin Paqava “Mirzə Fətəli Axundov” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan xalqının fəxri və vüqarı olan M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığını, onun Tiflis ədəbi-ictimai mühitindəki fəaliyyətini aydın, elmi və yığcam şəkildə işıqlandırmışdır.

Monoqrafiya Azərbaycan ədəbi mühitinə yaxşı tanış olan M.Ş.Vazeh və Mirzə Fətəli dialoqu ilə başlayır. Göstərilir ki, Hacı Ələsgər Vazehə əmanət etdiyi gənc Fətəlini tamamilə yeni bir libasda – müdriklik libasında görür və onun bu qərarı ilə razılaşmaya bilmir. Mənbə və istinadsız aparılan araşdırma tədqiqatçının hadisə və şəxsiyyətlərə fərqli baxış bucağını əks etdirir. 1834-cü il Tiflis həyatının təsviri son dərəcə obyektiv xarakter daşımaqla, həm də həqiqəti əks etdirir: *“1834-cü il sona yetirdi. Qızılı rəngli payız öz füsunkarlığı və cazibədarlığı ilə Tiflisə xüsusi yaraşlıq verirdi. Metex və Narınqala yeni həyatın pərvazlandığı qos-qoca şəhəri qürurla seyr edirdi. Tiflis yavaş-yavaş Asiya görünüşünü itirirdi. Şərq məişətinin çalar müxtəlifliyi hələ yenə də özünü bürüzə verirdi”* [12, s.10].

Tədqiqatçı K.Paqava Tiflisi bir yazıçı kimi təsvir edərək, onun getdikcə simasını dəyişdiyini bədii-publisistik detallarla təsvir edir; Gəncə-Şəmkir yolu ilə İrandan gələn dövələrin gövşəməsi, bolluğu ilə tanınan bazarda gürcü dili ilə yanaşı, fars, azərbaycanlı, osmanlı, ərəb, arabir də rus dilinin eşidilməsi yeni Tiflisin – simasını dəyişən şəhərin yeni reallığı idi. Bu təsvirdə əsas məqsəd Axund Ələsgərin bütün çətinliklərə baxmayaraq, Mirzə Fətəlinin gələcəyini düşünməsi, bir çox yer dəyişdirdikdən sonra Tiflisi özünə yaşayış məskəni seçməsi idi. Mirzə Fətəlinin baron Rozenin dəftərxanasında Axund Hacı Ələsgərin ərizəsinə əsasən dəftərxanaya ştatdankənar işə götürülməsi təkcə Mirzə Fətəlinin həyatını deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının da istiqamətini dəyişir. Lakin burada bir təzadı da təsvir etməyə bilmir; ürəyində baron Rozenə təşəkkür edən, onu yaxşı, xeyirxah insan hesab edən gənc Fətəli bilmirdi ki, bu “mələkdə işğalçı xalqın “inoredtsevlərin” necə nifrət bəsləyən insanı özünə yuva salmışdı, rus hökmdarının necə bir balaca iti” olmuşdu. Bu zaman gənc Fətəlinin özündə müəyyən tərəddüdlər də yox deyildi; bir tərəfdən rus dekabristlərin öz çarlarına qarşı çıxdıqlarına təəccüblənmiş, digər tərəfdən isə 1832-ci ildə gürcü tavadları Rusiya çarına qarşı çıxdıqlarını deyəndə, “sözsüz ki, gürcülər öz çarlarına inanır”, – deyə onların yanında olmuşdu. Bir tərəfdən də Tehrandə insanın nümayişkarənə ölüm cəzasının ağır təəssüratları onu tərk etmirdi. Tədqiqatçı gənc Fətəlinin bu illərdə fars klassik poeziyasının təsiri ilə yaradıcılığa başlamasını, Puşkin poeziyasını sevdiyini, eləcə də insan təbiətindəki pis və yaramaz əməllərin tənqidi ilə bağlı düşüncələrini xüsusi qeyd edir.

Konstantin Paqava M.F.Axundzadənin “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsəri üzərində dayanarkən bu mövzuya müraciətinin kökündə ürəyinin dərinliklərində olan azadlıq ruhunda görür. A.S.Puşkinin ölüm xəbərini eşidən şair evdə oturaraq “poeziyanın necə bir dirəyi”nin yıxılması haqqında düşünürdü. Gənc şair böyük poeziya ustası haqqında M.Y.Lermantovdan sonra necə yazmalıdır ki, yaddaşlarda qalsın, ona layiq olsun. Səbuhi bu poeması ilə təkcə özünün deyil, bütün

müsəlman Şərfinin fikrini ifadə etmiş olurdu. Poemadan – Şərqdə geniş yayılmış qəsidə janrında yazılmış bu əsərdən nümunə gətirərək belə qənaətə gəlir ki, doğma xalqının dirçəlişinin yeganə həqiqi yolu Rusiyaya yaxınlaşmaq idi. Əlbəttə, poemadan belə bir poetik nəticə çıxmasa da, ümumən dövrün ideoloji konteksti belə idi. Poema ilə bağlı yeniliklərdən biri də 1884-cü ildə, yəni M.F.Axundzadənin ölümündən sonra bu əsərin yenidən mətbuat səhifələrinə çıxması idi. Poema “Russkaya starina” adlı aylıq rus tarixi jurnalında dərc edilmişdi. Tərcümə A.Bestujev-Marlinskiyə məxsus idi. Poemanı M.F.Axundzadənin dostu A.Berje çap etdirmişdi. Ancaq digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, A.Paqava güman edir ki: “*M.Lermontovun Puşkinin ölümü barəsində şeir yazdığını ola bilsin ki, M.F.Axundov heç də bilmirdi*” [12, s.31].

Tədqiqatçı əmindir ki, Puşkin yanvarın 29-da öldürülmüş, bu xəbəri gətirən poçt isə fevralın ortalarında Tiflisə gəlib çata bilirdi. Lermontovun şeiri isə Tiflisə martın əvvəllərində çata bilirdi. Bütün bunlara görə, A.Paqava M.F.Axundzadənin şeirinin fevralda yazıldığını güman edir: “*...M.F.Axundovun öz “elegiya qəsidəsi” fevralda M.Lermontovun şeirindən ayrıca olaraq yazdığını düşünməyə əsas verir*” [12, s.31].

Fikrimizcə, bütün bunlar M.F.Axundzadənin bu poemasının əhəmiyyəti haqqında həqiqəti müəyyən dərəcədə ifadə edir. Akademik İsa Həbibbəylinin M.F.Axundzadənin bu poeması haqqında fikri isə gürcü, rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ümumi fikri kimi səslənir: “*M.F.Axundzadə 1837-ci ildə – 25 yaşında ikən “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”-nı yazmaqla və dərhal da rus dilində “Moskovski nablyudatel” jurnalında çap etdirməklə, dahi şairin faciəli ölümündə çarın əli olduğu üçün susmağa məcbur olmuş rus şairlərini xəcalətdən qurtarmış, Rusiya ədiblərinin vəzifəsini yerinə yetirmişdir*” [6, s.62]. Bu fikir tamamilə doğru olmaqla, həm də bir ittiham kimi səslənir və M.F.Axundzadəni dünya ədəbiyyatı meridianına çıxarır. M.F.Axundzadə məhəlli fikirləşmirdi, bütün məsələlərdə daha geniş, dünya arenasında fikirləşir və fikir yürüdürdü.

Tədqiqatçı K.Paqava M.F.Axundzadənin komediya yaradıcılığından bəhs edərkən faktlardan daha çox əsərlərin bədii dəyərinə diqqət yetirir. Bu da dramaturqun bədii yaradıcılığının gürcü ədəbiyyatşünaslığında necə dəyərləndirilməsini qiymətləndirməyə imkan verir. Onun ilk komediyasını təhlil edən tədqiqatçı bu pyesdə M.F.Axundzadənin mollaların avamlığını, veyilliyini və dələduzluğunu, eləcə də, şüurları kütləşən, zamanın dəyişdiyini və asan yolla var-dövlət əldə edə bilmədiklərini hiss etməyən müxtəlif peşə adamlarını ifşa etməkdən çəkinmədiyini vurğulayır: “*Bu ilk komediyası ilə M.F.Axundov oxucular qarşısında feodal ideologiyasının və dini düşüncələrin mənafeqsiz təsirindən insanların azad olması uğrunda bir mübariz kimi təqdim olunur*” [12, s.41].

“Hekayəti Müsyö Jordan və dərvişi Məstəli şah cadukuni-məşhur” komediyasında isə müəllifin “zamanın yeni küləyini” və dövrünə görə tarixən ölümə məhkum olan köhnə quruluş” ilə yeni ideya əhvali-ruhiyyəsinin toqquşduğu məqamları dəyərləndirir və eləcə də “*...əslər boyu qadının insan hüquqlarını rəhmsizcəsinə tapdalayan və onu buxovlayan müsəlman etikası qanunvericiliyini-“Şəriət”i tənqid etmişdir*” [12, s.46] qənaətinə gəlirdi.

Konstantin Paqava M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti vəzir-xani-Lənkəran” komediyasını da təhlilə cəlb edərək pozitiv dəyərləndirmələr edir. Tədqiqatçının fikrincə, müəllif kütbeyin Lənkəran xanını gözəl təsvir edir. Komediyanın konfliktinin əsasında duran hadisələri düzgün təhlil edən tədqiqatçı Mirzə Həbibin böyük etimad və mənəbə layiq görülməsi, qadın obrazlarının cəsarəti, bədyanı onun başına keçirməsi, onun dedikləri ilə başına gələnlərin komik duruma düşməsinə şərtləndirir. Teymur ağanın öz ağı və cəsarəti ilə sarayda öyünən Mirzə Həbibin nə qədər ağılsız və gücsüz olduğunu bir daha sübut edir. Tədqiqatçının gəldiyi nəticə də komediyanın ideyasını bütünlüklə əks etdirir: “*Bu pyesində M.F.Axundov Lənkəran xanlığının nümunəsində bütün feodal sistemi və onun qanununu tənqid edir. Şərq feodalizminin tarixi rəhmsiz despot aktları ilə, özbaşınalıqla çıxarılmış ən ciddi cəzalar ilə doludur*” [12, s.50].

Konstantin Paqava M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini detallı şəkildə təhlil edərkən gəldiyi nəticə doğru olduğu kimi, həm də milli ədəbiyyatşünaslığın fikri ilə səsləşir: O da,

milli ədəbiyyatşünaslar kimi, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib”də bir tərəfdən Şərq despot feodalizminin tənqidini, ikinci tərəfdən öz siyasi idealını, ölkənin necə qurulmalı, onu hansı insanlar idarə etməli olduğu ideyaları verir. O yazır: *“Bu əsərində müəllif tənqidi realizm mövqelərindən Şərq feodalizminin vaxtı ölmüş və mamurlanmış ənənələrini ifşa edir. Dini və fanatizmi, ölkənin üsulidarəsinin xalqa zidd xarakterini, yelbeyin vəzirlərini ifşa edir”* [12, s.75-76].

Teatrşünas Cəfər Cəfərov M.F.Axundzadə komediyalarını, ictimai görüşlərini və nəsr əsərlərini təhlil edərək, onun istibdad, feodal dünyasında hökm sürən ictimai bərabərsizlik, şəxsiyyətin zülm və əsarət altında saxlanması, dini fanatizm və cəhalət əleyhinə cəsarətlə çıxış etdiyi qənaətinə gəlirdi: *“O, Şərq ölkələrində dövlət quruluşu, ictimai-siyasi və mənəvi həyatın bütün sahələrini amansız tənqid atəşinə tutmuş, müstəbidləri, zülmkarları, ruhaniləri xalqın mənfur düşmənləri kimi daim ifşa etmişdir”* [3, s.303]. Bu cür ifşa M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində də davam edir.

Konstantin Paqava M.F.Axundzadənin məktubları, əlifba islahatı ilə bağlı fəaliyyəti və yazışmalarını diqqətlə tədqiq edir. Buradan da görünür ki, tədqiqatçı bu böyük fikir adamının bütün irsini yaxşı öyrənməklə qalmamış, həm də onu təhlil etmişdir. Əlifba islahatı haqqında onun yazılarını, İstanbulla getməsi və buradakı fəaliyyəti haqqında da tədqiqatçı geniş şəkildə elə onun öz yazdıqlarından öyrənmişdir. M.F.Axundzadənin İstanbulda dostu hesab etdiyi, vaxtilə İranın Tiflisdəki konsulu vəzifəsində işləmiş Mirzə Hüseyn xanın evində qalması, lakin özünə dost bildiyi bu adamın ona qarşı nə qədər ədavətli olmasını dərk edəndən sonra onun evindən köçməsi kimi məsələləri tədqiqatçı detallı şəkildə araşdırır. Məlum olur ki, özünə dost hesab etdiyi bu adam Osmanlı vəzirləri yanında onu “islam düşməni” kimi qələmə vermiş. Bütün bunlara rəğmən, tədqiqatçının fikrincə, M.F.Axundzadə geriyə çəkilməmiş və öz layihəsini Osmanlı sədri-əzəmi Fuad Paşaya təqdim etmişdir. Burada tədqiqatçı *“Yetmiş yaşına qədəm basan M.F.Axundov günlərini belə keçirirdi. Lakin o, hər halda ruhdan düşmür, öz əlifbasına yenə də ürəkdən girirdi”* [12, s.99], – deyərək səhvə yol verirdi. Bunu müəllif bilməmiş deyildi ki, M.F.Axundzadə 1878-ci ildə vəfat edəndə 66 yaşlı idi. Ola bilsin ki, müəllif burada yeddinci onilliyinə qədəm basanda mənasında işləmiş, ancaq fikir yerində və doğru işlənilməmişdir.

Konstantin Paqava M.F.Axundzadənin son günlərini də təsvir edir; bu təsvir gürcü ədəbi mühitində yanlış olan məlum versiyayı (ədəbin cənazəsinin basdırılmasına mollalar tərəfindən icazə verilməməsi, cənazə namazı qılınmaması, onun müsəlman qəbiristanlığında basdırılmaması və s.) təkrarlamır. Bu təsvirdən aydın olur ki, Tiflisin tatar meydanı yaxınlığında Kürün sahilində yerləşən ikimərtəbəli məhəccərli evində M.F.Axundzadə gözünü son səhərə açarkən, ona necə dəfn olunmaq istədiyini deyirlər. Bu zaman onun gözlərinin qarşısına Mirzə Şəfinin siması gəlir və Ömər Xəyyamın *“Bozarəm kilsədən, büdpərəstlikdən, / Nə qədər dəryaya kərpic düzüm mən. / Kim deyir ki, Xəyyam cəhənnəmdir, / Varmı cəhənnəmdən, cənnətdən gələn”* rübaisini xatırlayaraq deyir: *“Siz bilirsiniz ki, mən heç bir dinə inanmıram. Ölülərin əziyyətindən dirilərin necə xilas olduqlarının mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. İstədiyiniz kimi dəfn edərsiniz, – bu sözləri deyəndən sonra o gözlərini yumdu”* [12, s.124].

1958-ci il iyulun 9-da Tbilisidə M.F.Axundovun abidəsinin açılışı münasibətilə Orconikidze adına mədəniyyət və istirahət parkının yay teatrında keçirilən Zaqafqaziya xalqlarının ədəbi qardaşlıq gecəsində Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının katibi, görkəmli gürcü ədəbiyyatşünası və teatr tənqidçisi B.Jgenti demişdir: *“Azərbaycanın böyük yazıçısı, filosofu və mütəfəkkiri M.F.Axundovun xatirəsi bizim hamımız – üç qardaş respublika xalqlarının nümayəndələri üçün eyni dərəcədə əzizdir. Bu əlaqələr öz mənbəyini üç mədəniyyətin mənəvi əlaqələrinin təzahürü olan erməni xalq dastanı “Sasunlu David” xəzinəsindən və gürcü poeziyasının incisi “Amirani”dən, ölməz Rustaveli və dahi Nizamidən götürmüşdür”*.

1968-ci ildə Tbilisi Dövlət Universiteti gürcü dilində “Erməni və Azərbaycan ədəbiyyatı mün-təxəbatı” adlı irihəcmli tədris vəsaiti nəşr etdirmişdir. Bu kitabda Azərbaycan ədəbiyyatından 14 nə-

fər yazıcının sənətkarlıq xüsusiyyətləri və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Müntəxəbatda Xaqani, Nizami, Füzuli, Vaqif, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və N.Xəzrinin əsərləri ilə yanaşı, M.F.Axundovun “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (tərcümə İ.Qrişaşvilinindir) və “Aldanmış kəvakib” (tərcümə Q.Şaqulaşvilinindir) əsərləri də vardır.

Qafqaz xalqlarının ədəbi əlaqələri tarixində böyük əhəmiyyətə malik olan bu müntəxəbatda M.F.Axundovun həyat yolu düzgün işıqlandırılmışdır: “O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realist məktəbin, müasir dramaturgiyanın, yeni poeziyanın, tənqidin, publisistikanın və ədəbiyyatşünaslığın banisi kimi qiymətləndirilmişdir” [4].

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, M.F.Axundov ədəbi irsinin öyrənilməsində gürcü ədəbiyyatşünaslarının da əməyi danılmazdır. Gürcü ədəbiyyatşünaslığında böyük dramaturq, yazıçı, islahatçı, tənqidçi və fikir adamı haqqında həyat və yaradıcılığı bütün yönərlə təhlilə cəlb edilir. Burada səslənən fikirlər, irəli sürülən ideyaların hamısı xalqlar dostluğu kontekstində onun yaradıcılığını ortaya çıxarmağa xidmət edir. M.F.Axundzadə haqqında G.Leonidze, S.Xutsişvili, D.Kobidze, Q.Natroşvili, S.Lekişvili və başqalarının məqalələrində də bu görkəmli fikir adamının həyat və yaradıcılığının tədqiqat obyektinə olması M.F.Axundzadə yaradıcılığının mahiyyətindən, ideyaların yaşarı olmasından irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat / References

1. Алиева Дилара. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. – Баку, 1958, 186 с.
2. Binnətoğlu A. M.F.Axundzadə və Tiflis. – Tbilisi: Favorite Print, 2012, 166 s.
3. Cəfərov C. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. – Bakı: Azər nəşr, 1968, 402 s.
4. Çobanov M. M.F.Axundov gürcü dilində. (“Qələbə bayrağı”, № 144 (3522), 28 noyabr 1972, Gürcüstan, Bolnisi şəhəri)
5. Çobanov M.M. Bu dostluğun yaşı çox... – Bakı: “Borçalı” NPM, 2014, 280 s.
6. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. – Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1068 s.
7. Kavkaz, 1852, №13.
8. Krebuli, 1898, №8, 22 s.
9. Qrişaşvili İ. M.F.Axundovun Puşkinin ölümünə Şərq poeması. Droşa, 1932, №5, 8-9.
10. Quliyev V. Tərcüməçidən. Azərbaycan, 1981, №1.
11. Paqava K. Nizami. (“Görkəmli adamların həyatı” seriyasından) Tbilisi, “İverioni”, 1964, 179 s. (Пагава Константин. Низами. (Серия «Жизнь замечательных людей»). Тбилиси, 1964; Пагава Константин. Низами. – Тбилиси: «Ивериони», 2014, 179 с.
12. Paqava K. Mirzə Fətəli Axundov. (“Görkəmli adamların həyatı” seriyasından) Tbilisi, “İverioni”, 2014, 125 s. (Пагава Константин. М.Ф.Ахундов. (Серия «Жизнь замечательных людей»). Тбилиси, 1964.
13. Zakavkazye, 1911, 7 dekabr.

Творчество Мирзы Фатали Ахундзаде в грузинском литературоведении

Мушви́г Чобанов

Доктор философии по филологии

Азербайджанский Технический университет

E-mail: mborcali@gmail.com

Резюме. В статье изучаются проблемы исследования грузинскими литературоведами творчества М.Ф.Ахундзаде. Указано, что творчество М.Ф.Ахундзаде исследовано не только азербайджанскими, но и грузинскими литературоведами, о нём написаны статьи и монографии. Этот процесс начался ещё при жизни выдающегося писателя и интенсивно продолжался. Это был период подъёма творческого масштаба М.Ф.Ахундзаде и в то же время открывал новую страницу во взаимоотношениях между народами. Так, в грузинском литературоведении часто были выявлены многие неизвестные нашему литературоведению факты, его творчество исследовано в разных направлениях. В этом смысле можно предположить, что история изучения творчества М.Ф.Ахундзаде в грузинском литературоведении является началом исследований национального литературоведения. В целом, жизнь и творчество выдающегося драматурга, писателя, реформатора, критика и мыслителя привлечено в грузинском литературоведении к разностороннему исследованию. Все высказанные здесь мысли, предложенные идеи служат установлению его творчества в центре внимания в контексте дружбы между народами.

Ключевые слова: Ахундзаде, произведения, Тифлис, литературная среда, литературные связи, грузинское литературоведение, оценка